

Lilia Citko

Białystok

O najstarszych podlaskich drukach cyrylickich

Słowa kluczowe: drukarstwo cyrylickie, język cerkiewnosłowiański, księga liturgiczna, literatura dydaktyczna

W historii drukarstwa cyrylickiego w Rzeczypospolitej Podlasie zajmuje ważne miejsce. W niecałe 80 lat po ukazaniu się w krakowskiej drukarni Szwajnpolta Fiola¹ najstarszych tłoczonych cyrylicą ksiąg cerkiewnosłowiańskich wydana została w 1569 r. pierwsza drukowana książka na Podlasiu. Była nią *Ewangelia pouczająca* (ЕВАНГЕЛІЕ ОУЧИТЕЛЬНОЕ), wytłoczona również cyrylicą w typografii Grzegorza Chodkiewicza w Zabłudowie. Syn Aleksandra Chodkiewicza, fundatora monasteru w Supraślu, jeden z głównych mecenasów prawosławia, hetman wielki litewski ufundował w swoich dobrach rodowych w Zabłudowie w 1566 r. warsztat drukarski pracujący na potrzeby Cerkwi i jej wiernych². Od czasów Franciszka Skoryny była to pierwsza oficyna adresująca swoje druki do prawosławnych. Motywów jej założenia historycy upatrują głównie we względach polityczno-religijnych, chociaż wspomina się również o przesłankach komercyjnych [Mironowicz 1990, 251].

¹ Z najstarszej typografii cyrylickiej w świecie wyszły 4 księgi liturgiczne: 2 *Triody* (postny i kwietny), niedatowane (między 1485–1491) oraz *Czasosłow* i *Oktoich* (datowany 1491). Wymieniana przez niektórych badaczy piąta księga, *Psalterz*, jest niepewna, gdyż nie zachowały się żadne jej egzemplarze [Rusek 1993, 37].

² Była to jedna ze starszych typografii cyrylickich Rzeczypospolitej. Wcześniej tłoczono cyrylicą jedynie w Wilnie (druki F. Skoryny z 1525 r.), Brześciu (drukarnia Mikołaja Radziwiłła Czarnego 1533 r.), Nieświeżu (typografia M. Kawieczynskiego 1562 r.), Ciapinie (drukarnia W. Ciapińskiego ok. 1565 r.) [Mironowicz 1990, 246].

Niewątpliwie, geneza zabłudowskiej typografii ma związek z celową i świadomą działalnością wykształconego, ambitnego i odgrywającego ważną rolę w życiu politycznym Wielkiego Księstwa Litewskiego możnowładcy. Idea uruchomienia drukarni w rezydencji rodowej musiała zrodzić się, z jednej strony, z pobudek ambicjonalno-prestiżowych, z drugiej, potrzeb religijno-politycznych. Rywalizując z mecenasami protestantyzmu – Radziwiłłami, w obliczu wzrastającego zagrożenia ze strony ruchu reformacyjnego, Chodkiewicz pragnął stworzyć na Podlasiu ośrodek służący podniesieniu rangi społeczności prawosławnej w państwie polsko-litewskim. Jako propagator prawosławia podjął w latach 60. XVI w. starania o utworzenie drukarni. Zrealizował swoje plany, sprowadzając do Zabłudowa przybyłych w 1566 r. na Litwę dwóch znamienitych drukarzy moskiewskich – Iwana Fiodorowa i Piotra Mścisławca – wydawców pierwszej datowanej książki ruskiej – *Apostola* z 1564 r. [Łabyncew, Szczawinska 1995, 28]. Chodkiewicz rozpoczął w ten sposób, jak pisze znany historyk i księgoznawca J. Łabyncew [1995, 23], urzeczywistnianie planów wydawniczych powstałej w połowie XVI w. nieformalnej rady literacko-wydawniczej. W jej skład weszli, oprócz Chodkiewiczów (Grzegorza i jego synów Andrzeja i Aleksandra), mnisi supрасy – archimandryta Sergiusz Kimbar, archidiakon Eustachy³ oraz przedstawiciele szlachty i możnych rodów litewsko-ruskich, m.in. ksiądzeta słuccy Olelkowicze, przyszły kanclerz Eustachy Wołłowicz, pisarz królewski Michał Haraburda, z czasem również uczeń Maksyma Greka – starzec Artemij, były ihumen Troice-Siergijewskiego monasteru, posądzony o liberalizm religijny i szukający schronienia na Litwie. Jednym z głównych zadań rady stało się przygotowanie do druku *Biblii* w języku cerkiewnosłowiańskim, a być może ruskim. Podlascy wydawcy wyprzedzili swoimi staraniami przynajmniej o dwa dziesięciolecia program innego możnego protektora prawosławia – księcia Konstantego Ostrogskiego, w którego posiadłości, Ostrogu na Wołyniu, w 1581 r. została wydana, również przez Iwana Fiodorowa⁴, pierwsza *Biblia* w języku cerkiewnosłowiańskim (tzw. *Biblia Ostrogska*). Planów rady nie zrealizowano. Można przypuszczać, że jedną z przyczyn niepowodzenia był brak odpowiedniego oryginału, którego nie udało się zdobyć specjalnie wysłanemu do Moskwy, do cara Iwana Groźnego, poselstwu na czele z diakonem Izajaszem Kamieńczaninem. Z programu wydawniczego oficyny-

³ Eustachy był autorem znanego dzieła polemicznego z 1570 r. – *Spisanije protiv lutrov* [Naumow 2005, 109].

⁴ Po opuszczeniu Zabłudowa drukarz udał się do Lwowa, gdzie w 1574 r. wydał pierwszą datowaną książkę ukraińską *Apostol* oraz *Azbukę*. Od roku 1575 przebywał na dworze księcia K. Ostrogskiego [Вялікае княства Літоўскае 2006, 701].

ny zabłudowskiej jednak nie zrezygnowano. 8 czerwca 1568 r. Fiodorow i Mścislawiec przystąpili do druku pierwszej księgi – *Ewangeliï pouczającej* (Евангеліе оучительное), 17 marca 1569 r. druk ukończono [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003, 42]. We wschodniej tradycji religijnej *Ewangelia pouczająca* stanowi zbiór homilii, pouczeń ewangelicznych na poszczególne tygodnie i święta. Występuje w dwóch redakcjach. Najstarsza, sięgająca końca IX w. wiąże się z imieniem biskupa bułgarskiego Konstantyna, ucznia św. Metodego, druga, zwana „patriarszym homiliarzem konstantynopolskim” nieznanego autorstwa pochodzi z okresu późniejszego – XII–XV w. [Łabynczew, Szczawinska 1995, 33; Jaroszewicz-Pieresławcew 2003, 43]. Wydanie zabłudowskie reprezentuje drugi typ ewangelii, a jego pierwowzorem był jeden z wcześniejszych słowiańskich przekładów księgi, którego odpis mógł się znajdować w bibliotece supraskiej⁵. Księga ta stanowi swoisty odpowiednik katolickich i protestanckich *postylli*, np. popularnej w końcu XVI w. *postylli* Mikołaja Reja (*Świętych słów a spraw Pańskich [...] kronika albo postylla... z 1557 r.*) oraz pierwszej w języku polskim katolickiej *postylli* Jakuba Wujka (*Postilla catholica... 1573*).

Jak zauważają niektórzy badacze [por. Mironowicz 1990, 252], pierwotnym zamierzeniem Grzegorza Chodkiewicza i niektórych członków rady, m.in. archimandryty Kimbara, było wydanie księgi w przekładzie na *prostą mowę*. Od planów tych odstąpiono dopiero po zakończonych niepowodzeniem poszukiwaniach „wzoru” drukowanej *Biblii* w języku ruskim, chociaż sam Chodkiewicz w obszernej przedmowie (Предисловіе книги сеѧ) do *Ewangeliï* wyjaśnia to obawą o wypaczenie sensu oryginału cerkiewnosłowiańskiego, por. Помыслилѧ же былѧ (...), иже бы сїю книгѧ выразѧмѧніѧ ради простѧхъ людемъ преложити на простѧю молѧвѧ, и имѧлъ есмѧ о тоѧ попеченїе великое. и совещаша ми люди мѧрые в тоѧ писмѧ оученїе, иже прекладанїемѧ з давныхъ пословицѧ на новыѧ помылка чинитсѧ немалаѧ. како же нинѧ обрѧтаетсѧ в книгѧхъ новаго переводаѧ („Myślałem również o tym, żeby księgę tę dla lepszego zrozumienia przez prostych ludzi przełożyć na prostą mowę i bardzo się o to troszczyłem. Lecz doradzili mi ludzie mądrzy i w piśmie tym uczeni, że przy przekładaniu z dawnych powiedzeń na nowe pomyłki czyni się niemałe, jak to teraz można zobaczyć w księgach na nowo przełożonych”)⁶.

⁵ Manuskrypt będący przypuszczalnie podstawą zabłudowskiego wydania *Ewangeliï pouczającej*, stanowiący niegdyś własność monasteru supraskiego, jest przechowywany obecnie w Centralnej Bibliotece Akademii Nauk Litwy w Wilnie, sygn. F.19–69, dokąd wywieziony został wraz z innymi zabytkami w 1877 r. [Łabynczew, Szczawinska 1995, 34].

⁶ Fragment przedmowy pochodzi z *Aneksu* zamieszczonego w książce J. Łabyncewa, L. Szczawińskiej [1995, *Aneks*, przekład: A. Naumow].

Treść i styl wypowiedzi przedmowy świadczy, że był on znawcą piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego, nie pozbawionym przy tym zdolności literackich. Pisał w języku cerkiewnosłowiańskim z wpływami białoruszczyzny. Elementy żywego języka znajdują odzwierciedlenie głównie w warstwie leksykalnej tekstu, por. *помылка, варста(т) дрѣкарскіи, выдрѣковати, накладѣ наложити, нежалѣючи*. Rzadziej cechy białoruskie dokumentowane są na poziomie fonetycznym, por. zapisy poświadczające dyspalatalizację spółgłosek dźwiękowych (np. *пословиць, чавцы, єлицы, матежь*), dysymilację *z > k* (*оумакчичѣ*). Przypuszcza się, że wstępna część przedmowy, wyjaśniająca korzyści płynące z lektury dzieła, bogata w odwołania do ksiąg Starego i Nowego Testamentu, mogła wyjść spod pióra archidiakona supraskiego Eustachego oraz protopopa zabłudowskiego Nestora [Łabynczew, Szczawinska 1995, 35]. Oprócz przedmowy *Ewangelia* zawiera słowo drukarzy do czytelników oraz 77 pouczeń ewangelicznych na niedziele i święta całego roku. Po raz pierwszy zamieszczono w niej w formie drukowanej również jedno z najznamienitszych dzieł literatury staroruskiej XII wieku, *Słowo na Wniebowstąpienie św. Cyryla Turowskiego (Кирила недостойнаго мниха. слово на вознесеніє гне)*⁷. Ten wybitny pisarz, biskup Turowa, kaznodzieja, autor homilii, przyrównywany do największego mówcy chrześcijańskiej starożytności, św. Jana Chryzostoma – Złotoustego, już za życia zyskał przydomek „Złotoustego Rusi” [*Беларуская мова* 1994, 259].

Drugim i, niestety, ostatnim drukiem zabłudowskiej typografii Chodkiewicza okazał się *Psalterz z (H)orologionem (Псалтырь с Часословцем)*, wydany 23 marca 1570 r. przez samego Fiodorowa⁸. Obie części księgi wypełniają w znacznym stopniu utwory hymnograficzne. Na tle wcześniejszych redakcji *Psalterz* zabłudowski wyróżnia się, w opinii J. Łabyncewa, obecnością osobliwych krótkich objaśnień-nadpisów nad psalmami, nietypowych dla tradycji wschodniosłowiańskiej. Druga część zbioru, *Czasosłowiec*, stanowi skrócony wariant współczesnych mu oraz wcześniejszych odpisów rękopiśmiennych, nie wyłączając supraskich. Oprócz tekstów hymnograficznych zamieszczono w niej również tabele zawierające obszerne obliczenia astrologiczno-chronologiczne dotyczące cyklu paschalnego, cyklów słonecznego i księżycowego i in. [Łabynczew, Szczawinska 1995, 39].

⁷ Przekładu *Słowa* i innych utworów Turowskiego na język polski dokonał W. Hryniewicz, por. Św. Cyryl Turowski, *Homilie paschalne*, przekład z języka cerkiewnosłowiańskiego i komentarz Waław Hryniewicz OMI, Opole 1993.

⁸ Piotr Mściśławiec, po wyjeździe z Zabłudowa, przeprowadził się do Wilna (1569), gdzie wspólnie z Kuźmą Mamoniczem założył drukarnię. Pierwszym drukiem, wydanym 30 marca 1575 r., była *Ewangelia* [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003, 59]. Blisko półwieczna działalność oficyny stała się symbolem odrodzenia drukarstwa cyrylicznego w Wilnie po zaprzestaniu w 1525 r. wydawania ksiąg przez F. Skorynę.

Zabłudowską edycję *Psalterza* otwiera przedmowa Iwana Fiodorowa zawierająca konwencjonalną formułę przeproszającą czytelnika za błędy, po której następuje przedmowa Grzegorza Chodkiewicza, informująca m.in. o upowszechnieniu drukarstwa w Wielkim Księstwie Litewskim, etapach pracy redakcyjnej i tekstologicznej, aktualnych wciąż zamierzeniach hetmana dotyczących wydawania ksiąg w języku starobiałoruskim. Trzecia, anonimowa część wstępu (*Предисловіє...*), mająca na celu zapoznanie czytelnika z treścią księgi, utrzymana jest w duchu tradycyjnych przedmów staroruskich z przywoływanymi cytatami z klasyki literatury chrześcijańskiej – Bazylego Wielkiego i Jana Złotoustego⁹. Zamyka przedmowę swoisty słowniczek zawierający *Objaśnienie niezrozumiałych wyrazów psalterzowych*. Zdaniem J. Łabyńcewa [1995, 41], styl, maniera, słownictwo tej części wstępu zdradzają nieprzeciętny talent miejscowych, podlaskich, literatów-intelektualistów – Eustachego i Nestora.

Mimo krótkotrwałej działalności typografii zabłudowskiej¹⁰ wytłoczone tu dwie księgi liturgiczne wywarły znaczący wpływ na praktykę wydawniczą na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stworzone w niej przez Fiodorowa i Mściśławca swoiste archetypy graficzno-ornamentacyjne stały się wzorem dla innych oficyn, m.in. wileńskiej typografii Wasyla Haraburdy przy druku *Ewangelii pouczającej* ok. 1580 r. [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003, 82], drukarni braci Mamoniczów przy wydaniu *Psalterza* z 1586 r., oraz edycji *Psalterzy* lwowskich z 1637 i 1655 r. Uczeń drukarzy z Zabłudowa, Hryń Iwanowicz, zasłynął jako twórca czcionek cyrylickiej kursywy użytej przez dom Mamoniczów do druku *Statutu* litewskiego z 1588 r. [Mironowicz 1990, 263]. Grafika wydań zabłudowskich przetrwała w sztuce drukarskiej do XVIII w., utrwalała nie tylko w wydaniach cyrylickich, ale i w drukach czcionką łacińską¹¹. Wydania Fiodorowa i Mściśławca są przejawem zetknięcia się dwóch typów sztuki zdobniczej – wschodniej i zachodniej. Pewne jej elementy, jak: zastawki, finali, inicjały nawiązywały do wydań moskiewskich, wyrazem zaś związku z zachodnim stylem zdobnictwa było umieszczenie na odwrotnej stronie karty tytułowej *Ewangelii* drzeworytu przedstawiającego herb Grzegorza Chodkiewicza [Błońska, Bułhak 1993, 188].

⁹ Kontekst teologiczny przedmów do druków cerkiewnosłowiańskich analizuje w interesującym artykule A. Naumow [1993, 79–91].

¹⁰ Niewątpliwy wpływ na to miał podeszły wiek hetmana i stan jego zdrowia, które znacznie się pogorszyło po wydarzeniach 1569 r. związanych z zawarciem unii lubelskiej. Wkrótce, w 1572 r., zmarł.

¹¹ Por. przykłady polskojęzycznych wydawnictw wileńskich z XVIII w. [Łabyńcew, Szczawinska 1995, 42].

W badaniach dotyczących drukarstwa cyrylicznego na Podlasiu podkreśla się silne związki Zabłudowa z Supraślem. Te dwa ważne w historii prawosławia ośrodki łączy przede wszystkim postać Grzegorza Chodkiewicza, pierwszego mecenasa drukarstwa podlaskiego. Znamienne jest to, że oba druki zabłudowskie, zarówno *Ewangelia*, jak i *Psalterz*, po śmierci hetmana zostały подарowane przez wdowę po nim, Katarzynę Wiśniowiecką, Ławrze supraskiej¹². Ponad sto lat później właśnie w monasterze w Supraślu, podporządkowanym już władzy unickich biskupów (1635), powstał jeden z ważniejszych bazylikańskich ośrodków wydawniczych Rzeczypospolitej, a istotną część jego produkcji stanowiły druki cyryliczne.

Ponadstuletnia działalność supraskiej oficyny typograficznej (1695–1803) zaowocowała wydaniem łącznie 456 tytułów [Cubrzyńska-Leonarczyk 1993, 182]. Druki w języku polskim liczyły 304 pozycje, cyryliczne – 105¹³, łacińskie – 46, litewskie – 1. Powstanie drukarni Supraśl zawdzięcza staraniom metropolity kijowskiego Cypriana Żochowskiego. Po jego śmierci (1693) przeniesiono urządzenia typograficzne z warsztatu przy klasztorze Świętej Trójcy w Wilnie do Supraśla, gdzie w 1695 r. zakończono dodrukowywanie brakujących 22 kart *Slużebnika*, którego druk rozpoczęto w 1692 r. w Wilnie. W 1696 r. ukazała się pierwsza, w całości tłoczona w Supraślu, książka – opowieść hagiograficzna o życiu św. Onufrego – **Житіє царевича перскаго ... св. великаго Онуфрія**” w opracowaniu bazylianina z klasztoru w Żyrowicach – Józefa Pietkiewicza [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003, 126].

Supraskie wydawnictwa cyryliczne¹⁴ były skierowane do dwojakiego rodzaju odbiorców. Do lat 70. XVIII w. tłoczono książki przeznaczone wyłącznie dla środowiska unickiego. Przeważają wśród nich księgi liturgiczne, jednakże pojawiają się również wydawnictwa o charakterze dydaktycznym. Z badań Z. Jaroszewicz-Pieresławcew [2003, 128] wynika, że w 1772 r., prawdopodobnie ze względów finansowych, rozpoczęto drukowanie ksiąg dla wyznawców niezreformowanego Kościoła prawosławnego. W grupie wydawnictw przeznaczonych dla środowiska staroobrzędowców dominowały księgi liturgiczne oraz modlitewniki, przedrukowywane z edycji wydawanych przed schizmą (*raskolem*) w Cerkwi prawosławnej (1654).

¹² Egzemplarz zabłudowski *Ewangelii pouczającej* został wywieziony najpierw do Wilna, potem do Moskwy, dziś znajduje się w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej, nr inw. 1649. *Psalterza* dotychczas nie odnaleziono [Naumow 2005, 115].

¹³ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew [2003, 129] koryguje tę liczbę do 85 pozycji, wyjaśniając, że adresem wydawniczym oficyny supraskiej posłużyła się w latach 1793–1797 przy druku 22 wydawnictw typografia F. Kartaszowa w Klincach (gubernia czernihowska).

¹⁴ Pełne zestawienie druków cyrylicznych wydanych przez oficynę supraską znaleźć można w monografii Z. Jaroszewicz-Pieresławcew [2003, 138–140].

Oprócz zasadniczej produkcji – druków liturgicznych, tłocznia suprańska była zaangażowana w publikowanie materiałów dydaktycznych, w tym podręczników i słowników do nauki języka cerkiewnosłowiańskiego. Wzrost produkcji tego typu literatury nastąpił po ważnym w historii Cerkwi unickiej wydarzeniu – synodzie zamojskim (1720), na którym wprowadzono wiele postanowień mających na celu latinizację liturgii i obrzędowości wschodniej. Główny inicjator zwołania synodu – ówczesny metropolita unicki i archimandryta klasztoru supraskiego – Leon Kiszka stał się inspiratorem licznych publikacji mających na celu podnoszenie poziomu znajomości cerkiewszczyzny wśród kleru unickiego.

Wśród publikacji o charakterze dydaktycznym, wydanych przez drukarnię w Supraślu, wyróżnić można literaturę *stricte* normatywno-leksyko-graficzną, jak również księgi liturgiczne, które poza podstawową dla nich funkcją kościelno-użytkową, pełniły także funkcje poznawczo-wychowawcze. Szczególnie często do celów dydaktycznych wykorzystywane były psalterze, „małe” czasosłowy (inaczej *czasowniki*, odpowiedniki łacińskich *orologio-nów*) oraz ewangelie pouczające. Niektóre wydania psalterzy oraz *czasowników* zawierały specjalny wstęp skierowany do nauczycieli, jak np. wydany przez bazylianów supraskich w 1780 r. psalterz (Псалтирь) zaczynający się od słów: *Сказание ко учителем, како им учити детей грамоте и како детем учиться*. Również w przedmowach do *czasowników* zwracano się do młodzieży z apelem o chrześcijańską postawę w życiu i szacunek dla tradycji chrześcijaństwa. Jak wynika z danych przytoczonych przez Z. Jaroszewicz-Pieresławcew [2003, 138–140], w Supraślu tego typu pozycje wydawano wielokrotnie: *Евангелие учительное* (1790), *Часослов/Часовник* (6-krotnie w latach 1772–1791), *Псалтирь* (6-krotnie w latach 1780–1791 i później).

Liczne były również wydania elementarzy¹⁵ przeznaczonych zarówno dla prawosławnych, jak i środowiska unickiego oraz starowierskiego. Pierwszy znany obecnie **Букварь** unicki w języku cerkiewnosłowiańskim opublikowano w Supraślu w 1715 r., sześć kolejnych wydań ukazało się w latach 1727–1795. Wydano tu również dwie azbuki starowierskie (1781, 1788), stanowiące przedruk wydań z Moskwy i Klinc [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003, 186].

Supraskie wydawnictwa cyrylickie, zarówno unickie, jak i staroobrzędowe, znajdowały czytelników wśród różnych grup społecznych. Zachowane na wielu egzemplarzach druków zapiski proveniencyjne pokazują, że znaczącą grupę odbiorców stanowili chłopci oraz kupcy, zdarzali się też mnisi, urzęd-

¹⁵ Nosily one tytuł *azbuka* lub *bukwar*, chociaż istotnych różnic między nimi nie ma. Zazwyczaj *azbuka* była mniejsza objętościowo niż *bukwar*.

nicy, mieszczenie oraz wojskowi¹⁶. Wiele druków przeznaczonych dla staroobrzędowców, wydawanych w dużych, nieraz kilkudziesięciu nakładach, trafiało do najbardziej odległych miejsc, gdzie chronili się ich prześladowani odbiorcy (Białoruś, Ukraina, Mołdawia, północ i południe dawnej Rusi, Kazachstan).

Największe osiągnięcie wydawnicze oficyny supraskiej w zakresie literatury przeznaczonej do nauki języka cerkiewnosłowiańskiego stanowi słownik cerkiewnosłowiańsko-polski: *Лѣзѣиконъ Сирхчъ Словесникъ Славенскій имѣющъ в себѣ слова первѣ Славенскія азбѣчныя посемже Полскія*. Ukazał się on drukiem 18 stycznia 1722 r. To niewielkie, liczące 32 karty formatu *in quarto*, źródło zawiera około czterech tysięcy haseł cerkiewnosłowiańskich odbitych cyrylicą i około pięciu tysięcy objaśnień polskich tłoczonych łacinką. W przedmowie do czytelników (*Предсловіе къ читателемъ*) wyjaśnia się cel opracowania i wydania słownika. Miał on stanowić pomoc dydaktyczną dla kandydatów do stanu duchownego Cerkwi unickiej, wykazujących się słabą znajomością języka cerkiewnosłowiańskiego. O tym, że słownik okazał się cenną pomocą w nauce języka, jak też w lekturze ksiąg liturgicznych świadczą trzy kolejne jego wznowienia, które pojawiły się w latach 1751, 1756 i 1804 w drukarni bazylianów w Poczajowie¹⁷. Na popularność leksykonu wskazywać może również fakt, iż stał się on, w opinii J. Łabyncewa [Лабынцев, Щавинская 1995, 29], podstawowym źródłem podręcznego słowniczka pt. *Приручный словарь славено-польский* (1830). Rolę swoją, niewątpliwie więc, spełnił; jego poczytności dowodzą też liczne zapiski proveniencyjne w językach polskim, białoruskim, ukraińskim, rosyjskim i łacińskim, zachowane na wielu egzemplarzach spośród kilkadziesiątu ocalałych¹⁸.

Wzorem dla *Leksykonu* supraskiego posłużył wydany w Kijowie w 1627 r. *Лѣзѣиконъ славенорусскій и именъ тълкованіе* Pamy Beryndy. Anonimowy redaktor z Supraśla wykorzystał w swoim *Leksykonie* więk-

¹⁶ Нр. *Leksykon* z 1722 r., zanim trafił do zbiorów Biblioteki Narodowej Rosji w Sankt Petersburgu, był własnością niejakiego chorążego Łuki Awdotkina [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003, 137].

¹⁷ Edycje poczajowskie z roku 1751 i 1756, zawierające nieco zmieniony rejestr wyrazów, pojawiły się w zestawie *Богословию правоучительной* [Лабынцев, Щавинская 1995, 29].

¹⁸ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew [2003, 191] pisze o 30 zachowanych egzemplarzach słownika, natomiast J. Łabyncew, Ł. Szczawinska [Лабынцев, Щавинская 1995, 31] wspomina o 40 egzemplarzach, z czego 6 znajduje się w zbiorach polskich bibliotek: m.in. Biblioteki Narodowej w Warszawie (2 egz.), Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, Biblioteki PAN w Kórniku. Jednym egzemplarzem słownika dysponuje również Muzeum Podlaskie w Białymstoku, nr inw. 8556.

szość wyrazów hasłowych z pierwowzoru, jednak zdecydowanie zmodyfikował część objaśniającą słownika, tłumacząc ją na język polski i znacznie upraszczając strukturę artykułów hasłowych.

Słownik stanowi cenne źródło do historii piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego na ziemiach Rzeczypospolitej oraz leksyki języków wschodniosłowiańskich i regionalnej polszczyzny Podlasia. Analiza fonetyczna części cerkiewnoruskiej zabytku¹⁹ dowodzi, że jego język dość regularnie zaświadcza południowosłowiańską realizację wielu cech, takich m.in. jak: niepełnogłosowe połączenia przestawkowe (por. **КРАВА, МРАЗЪ, ГЛАСЪ, ДРЕВАНЬ**), nagłosowe grupy w formie *ra-*, *la-* (**РАСТЪ** ‘lichwa’, **ЛАДІА**), refleksacja połączeń **tj*, **dj*, **kt*, **gt* w postaci *št*’ (w ruskim zapisie *šč*), *žd* (np. **СВѢЩА, МЕЖДА, НОЩЕВАЮ**). Wzorec ruski dominuje natomiast w refleksach płynnych zgłoskotwórczych **r*, **l* (por. **СКОРБЛЮ, ПЕРСТЪ, СТОЛПЪ**), białoruski charakter nosi również dyspalatalizacja spółgłosek szumiących *č*, *š*, *ž*’ (por. **ЖРЕЦЪ, КОВАЧЪ**) oraz *r*’ (np. **ЎРЫЦАНІЕ, ПАСТЫРЪ**).

Objaśniająca część słownika dokumentuje szereg osobliwości gramatycznych i leksykalnych polszczyzny regionalnej XVII/XVIII w. Oprócz archaizmów, regionalizmów, *Leksykon* utrwalił bowiem sporą liczbę zapożyczeń z żywej ruszczyzny nasyconej cechami gwarowymi ukraińskimi bądź białoruskimi, por. *brozna* ‘bruzda’, *czerha* ‘szereg, kolej’, *kruk* ‘hak’, *otruta* ‘trucizna’, *skowroda* ‘patelnia’, *świściotka* ‘flet’, *tłokno* ‘owsianka’, *źniec* ‘źniwiarz’²⁰.

W 1722 r. pojawiło się jeszcze jedno interesujące wydawnictwo oficyny supraskiej **Собраніе припадковъ Краткое, и Дѣловнымъ Особомъ Потребное...**²¹, uchodzące za ostatnią drukowaną książkę starobiałoruską. Składa się ona z trzech różnojęzycznych części: przedmowy do czytelników metropolity kijowskiego Leona Kiszki w języku cerkiewnosłowiańskim, katechizmu mającego formę pytań i odpowiedzi w języku starobiałoruskim oraz białorusko-polskiego słownika zawierającego głównie leksykę sakralną [Жураўскі 2006, 392]. Z krótkich uwag A. Żurańskiego poświęconych językowi zabytku wynika, że stanowi on niezwykle cenne źródło do historii białoruszczyzny, dokumentujące wiele jej osobliwości ortograficzno-fonetycznych, fleksyjnych, leksykalnych, nie poświadczonych w innych tek-

¹⁹ Wyniki tej analizy zawarte zostały w artykule L. Citko [2011, 241–251].

²⁰ Na temat osobliwości językowych i leksykograficznych źródła por. *Wstęp* w przygotowanej przez autorkę niniejszego artykułu reedycji *Słownika cerkiewnosłowiańsko-polskiego* (Supraśl 1722), Białystok 2012.

²¹ Jak pisze Z. Jaroszewicz-Pierestawcew [2003, 191], druk ten był zwykle oprawiany z wydanym równocześnie *Leksykonem* supraskim. Tak jest z egzemplarzem przechowywanym w Bibliotece UW i jednym z dwóch egzemplarzy Biblioteki Narodowej.

stach XVIII w. Niekwestionowaną wartość leksykologiczną i leksykograficzną przedstawia również zamieszczony na końcu książki przekładowy słownik rusko-polski.

Wydawnictwa cyryliczne dwóch podlaskich typografii zajmują, niewątpliwie, ważne miejsce w dorobku drukarstwa ruskiego. Oficyna zabłudowska to jedna z najstarszych typografii cyrylicznych Rzeczypospolitej. Stworzone tu przez drukarzy moskiewskich wzorce sztuki typograficzno-zdobniczej, łączące w sobie elementy ruskie i zachodnioeuropejskie, przetrwały w wydawnictwach licznych oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego do XVIII w. Innym, nie mniej ważnym, aspektem jej funkcjonowania był wpływ, jaki wywarła na świadomość religijną i narodowościową społeczności ruskiej państwa litewskiego, stając się wyrazem dążeń świeckich mecenasów do obrony prawosławia w obliczu ekspansji wyznań reformowanych i umacniającego swe pozycje katolicyzmu. Wydane tu druki służyły upowszechnianiu tekstów liturgicznych wśród prawosławnych, stanowiąc jeden z elementów reformowania osłabionej wewnątrz (zeświecczenie duchowieństwa) i zewnątrz (ruchy reformacyjne) Cerkwi. Wysiłki takie były podejmowane nie tylko przez świeckich protektorów (jak Grzegorz Chodkiewicz czy Konstanty Ostrogski), ale również przez bractwa cerkiewne zajmujące się działalnością religijno-oświatową (szkoły brackie) i wydawniczą (drukarnie)²².

Zróznicowane pod względem tematycznym cyryliczne wydawnictwa drukarni bazylikańskiej w Supraślu – od ksiąg liturgicznych po literaturę dydaktyczną (w tym normalizacyjno-leksykograficzną) – znajdowały licznych odbiorców w środowisku unickim, starowerskim, prawosławnym zarówno w Rzeczypospolitej, jak i poza jej granicami (w państwie moskiewskim). Odzwierciedlając wpływy tradycji Wschodu i Zachodu jako konsekwencji unii (1596) Kościoła prawosławnego z Kościołem rzymskim, wydawnictwa supraskie stały się wyrazem otwartości kreowanej przez różne grupy narodowościowe i wyznaniowe kultury państwa polsko-litewskiego. Ważnym elementem tej kultury był język, w swej podstawie cerkiewnosłowiański, coraz częściej jednak dokumentujący cechy żywej ruszczyzny (tutaj jedynie zasygnalizowane), utrwalony w przedmowach druków zabłudowskich i w tekstach wydań supraskich. Z pewnością zasługuje on na odrębne studia historyków języka.

²² Na ten temat por. [Mironowicz 2004, 52].

Literatura

- Błońska M., Bułhak H., 1993, *Na tropach książek cyrylickich wydawanych w państwie polsko-litewskim w XV–XVIII wieku. Próba charakterystyki*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, pod. red. J. Ruska, W. Witkowskiego i A. Naumowa, Kraków, s. 179–189.
- Citko L., 2011, *O cerkiewszczyźnie **Leksykonu** supraskiego z 1722 r.*, „*Slavia Orientalis*”, LX, nr 2, s. 241–251.
- Cubrzyńska-Leonarczyk M., 1993, *Oficina supraska 1695–1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa.
- Jaroszewicz-Pieresławcew Z., 2003, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn.
- Łabyncew J., Szczawinska Ł., 1995, *W mieście zwanym Zabłudowem*, przełożył M. Hajduk, Białystok.
- Mironowicz A., 1990, *Powstanie zabłudowskiej oficyny wydawniczej na tle sytuacji wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „*Acta Baltico-Slavica*”, XIX, s. 245–264.
- Mironowicz A., 2004, *Drukarnie bractw cerkiewnych*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika, Białystok.
- Naumow A., 1993, *Teologiczny aspekt druku (na materiale najstarszych wydań cerkiewnosłowiańskich)*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, pod. red. J. Ruska, W. Witkowskiego i A. Naumowa, Kraków, s. 79–91.
- Naumow A., 2005, *Monaster supraski jako jeden z głównych ośrodków kulturalnych Rzeczypospolitej*, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego*, Supraśl.
- Rusek J., *Oktoich Sz wajpolta Fiola a rękopiśmienne Oktoichy w księgozbiorach polskich*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, pod. red. J. Ruska, W. Witkowskiego i A. Naumowa, Kraków, s. 37–44.
- Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski* (Supraśl 1722), redakcja naukowa i wstęp Lilia Citko, Białystok 2012.
- Беларуская мова. Энцыклапедыя*, 1994, пад рэд. А. Я. Міхневіча, Мінск.
- Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя*, 2006, т. 2, галоўны рэд. Г. П. Пашкоў, Мінск.
- История книжной культуры Подляшья. Супрасльскіі церковнославяно-польскіі словарь 1722 г.*, 1995, сост. Ю. А. Лабынцев, Л. Л. Шавинская, Мінск.
- Жураўскі А., 2006, *Апошняя старабеларуская друкаваная кніга*, [w:] *Gwary i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-baltyckiego*, pod red. L. Citko i B. Siegienia, Białystok, s. 391–402.

ON ANCIENT CYRILLIC PRINTS OF THE PODLASIE REGION

S U M M A R Y

In the article an attempt is made to describe ancient Cyrillic prints published by two typographies of the Podlasie region – from Zabłudov (1569–1570) and from Suprasl (1695–1803). Two liturgical books printed in Zabłudov influenced the development of typographic art in the Grand Duchy of Lithuania. They also affected religious and national consciousness of the Orthodox inhabitants in the state of Poland and Lithuania. Cyrillic books from Basilian monks' printery in Suprasl, thematically different (ranging from liturgical books to didactic liturgy), had numerous recipients in Uniate circle, the Old Believers (starovery) and Orthodox communities in the Polish-Lithuanian Commonwealth and abroad (in the Grand Duchy of Moscow).

lcit@poczta.onet.pl